

Fornuft, fremskritt og frihet? (heldagsprøve i historie og filosofi 12.4.2011)

Inngangen til det man kaller *den moderne tid* dateres gjerne til de industrielle revolusjonene i vesteuropeiske land rundt overgangen fra 1700- til 1800-tallet. Man vektlegger gjerne at den industrielle revolusjon var så skjellsettende at de samfunnsformene som oppstod i kjølvannet av den, ikke på noen måte kunne sammenliknes med eller forstås i forhold til kulturer og samfunn fra tidligere tider.

Imidlertid har en av den moderne tids mest sentrale tanker – forestillingen om fremskrittet – sitt opphav i opplysningstiden. Mange peker på at det er mye som forener de to epokene, og perioden som strekker seg fra renessansekulturens inntog i Europa fra 1300-tallet og utover, gjennom opplysningstiden og helt frem til den industrielle revolusjon, betegner man gjerne som *tidlig moderne tid*. Det er det som er blitt et av opplysningstidens mest velkjente mantra – ”fornuft, fremskritt og frihet” – danner utgangspunktet for denne moderne forestillingen av fremskrittet. De tre begrepene fremstår ikke som enkeltstående idealer. I stedet utgjør de en helhet, der man knytter fornuft, sannhet og metode direkte til forståelsen av fremskrittet – et fremskritt som ville tilføre menneskene frihet og lykke.

Denne forståelsen kan man blant annet skimte i en tanke som i Europa på 1800-tallet var svært utbredt: sosialdarwinismen. Vitenskapsmannen Charles Darwins teori om artenes opprinnelse ble overført til verdens samfunn og kulturer i en tid preget av europeisk interkontinental ekspansjonisme. Ved å vise til den vitenskapelige og tilsynelatende fornuftsmessige overlegenheten til europeerne, begrunnet man at de vestlige kulturene befant seg på et *høyere utviklingsstadium* enn blant annet de afrikanske. Det legitimerte den europeiske dominansen i området.

Sammenhengen mellom de tre komponentene i opplysningstidsmantraet kan imidlertid best forstå i lys av en bestemt historisk kontekst. I opplysningstiden var fornuften knyttet til et opprør mot tradisjonelle maktforhold – et opprør som mange så i sammenheng med økt frihet. Under den vitenskapelige revolusjonen la de vitenskapelige nyvinningene utgangspunktet for en stor velstandsøkning i vestlige land. Vitenskapen viste seg å gi konkrete resultater som dessuten var til glede for store deler av befolkningen. Det har vært vanlig å legge vekt på hvordan industrialiseringen også i den tidlige fasen skapte stor nød blant det som Karl Marx kalte proletariatet. I de raskt voksende byene levde innbyggerne svært tett under kummerlige

sanitær- og lønnsforhold. Andre mener at disse aspektene er blitt overdrevet. De som flyttet til byen til fordel for landsbygda i Norge, opplevde ofte forbedrede livsbetingelser. At man bodde trangt, førte til et økt fokus på hygiene: I byene ble det vanlig å vaske seg ukentlig, mens kroppsvask på landsbygda fremdeles var forbeholdt høytidene. Industriarbeidsplassene var dessuten bedre lønnet enn tradisjonelle lønnsarbeidsstillinger innenfor jordbruket – og de ga økt status.¹ Dette la grunnlaget for en utviklingsoptimisme som nettopp kjennetegner forestillingen om det moderne.

Vel så viktig som at vitenskapen skapte økt velstand for mange, var kanskje at de konkrete vitenskapelige nyvinningene ga følelsen av å mestre verden. Gjennom vitenskapen kunne man forstå – og man kunne tilsynelatende *vite*. Religionenes ubetingede autoritet var svekket allerede ved inngangen til den industrielle revolusjon. Vitenskapen kan sies å ha fylt det som kan betegnes som et meningstomrom, der vitenskapen tjener funksjonen som forfekter av en høyere sannhet.

Den østerrikske vitenskapsfilosofen Karl R. Popper lanserte på 1900-tallet en teori om vitenskapens utvikling som i høyeste grad kan sies å samsvare med den moderne forståelsen av fornuften og fremskrittet. Popper fremholdte at vitenskapelig virksomhet var kumulativ. Gjennom stadige falsifiseringsforsøk ville man oppnå stadig større innsikt. Allerede rundt overgangen til 1800-tallet beskrev den tyske filosofen Georg-Wilhelm Friedrich Hegel noen av de samme mekanismene: At en tese blir utfordret av en antitese, danner utgangspunktet for en syntese, som fremstår som en revisjon av de to teoriene. Videre vil syntesen tjene funksjon som tese, og kretsløpet vil gjenta seg. Det var altså ideer som styrte utviklingen av verden, og utviklingen gikk i retning større fornuft.

I 1960-årene utfordret en annen vitenskapsfilosof, Thomas S. Kuhn, Hegels og Poppers teorier – nettopp med man kan kalle en antitese. Han kunne påvise at normene for vitenskapelig virksomhet hadde variert stort. Kun fremholdte at man kunne skille mellom ulike *paradigmer* – ulike sett av metoder, normer og regler for vitenskapen som hadde preget vitenskapen til ulike tider. Når vi forstår middelalderens vitenskapsvirksomhet som ufornuftig og metodisk svakt, gjør vi det med utgangspunkt i vårt eget paradigme. Det former vår forståelse av vår egen tid som en epoke som befinner seg på et høyere utviklingsstadium.

¹ Grimnes m.fl.

Også Gadamer, gjennom sin hermeneutiske teori om det han kaller *førforståelse*, det vil si hvordan mennesker alltid forstår i en personlig eller kulturell kontekst, viser at man vanskelig kan oppnå eksakt viten, i det minste innenfor samfunnsvitenskapene. Det viser at man alltid er påvirket av egne eller kulturelle verdier. Trolig kan man nettopp se på opplysningstidens forståelse av ”fornuft, fremskritt og frihet” som et uttrykk for det stadig styrkede borgerskapets frihetstrang overfor den sedvanebaserte makten som blant annet adelen og de geistlige innehadde. Det var særlig innenfor denne samfunnsklassen at skrift- og vitenskapskulturen stod sterkt, og den ble brukt til deres fordel. Adelige og geistlige var nok uenig i at vitenskapen, slik den ble forfektet av borgerskapet, skapte økt frihet. Trolig var også industriarbeiderklassen det da den vokste frem i Europa i løpet av det følgende hundreåret.

Også sosialdarwinismen er et uttrykk for at man forstår noe ut fra et bestemt perspektiv: Skulle man virkelig ta Darwin på ordet, ville det bety at de mest utviklede menneskene var de som tilpasset seg sine omgivelser best. Det er vanskelig å argumentere for at afrikanerne på dette tidspunktet hadde tilpasset seg sine naturlige omgivelser dårligere enn europeerne i sine. En påtvingelse av vestlig kultur i Afrika kan man dermed heller se som et uttrykk for tilbakeskritt, der afrikanerne kulturelt distanserer seg fra sine naturlige omgivelser og betingelser.

Omtrent samtidig med Kuhn slår også det moderne paradigmet for alvor sprekker. Både Kuhn og Gadamer står som antiteser til forståelsen av vitenskapen som en produsent av urokkelige og evige sannheter. Nettopp denne relativiteten kan sies i et idéhistorisk perspektiv å befestes i denne perioden: I tillegg til å rukke ved forståelsen av menneskenaturen som både rasjonell og god, tilbyr verdenskrigene en helt annen forståelse av vitenskapen og teknologien som kilder til fremskritt og frihet enn den som hadde vært dominerende de tidligere hundreår. I en globalisert og ”implodert” verden, blir dessuten kunnskaper om levemåter og kulturer helt annerledes enn våre egne, forfektet – både kringkastet i massemedier som fjernsyn og radio og formidlet gjennom den etter hvert stadig mer allmenne flytransporten.

I sammenheng med denne historiske konteksten ser man gjerne den postmodernistiske verdensanskuelsen. Det er særlig forestillingen fornuft, frihet og fremskritt som man innenfor denne noe uenhetlige tankeretningen kritiserer. Riktignok enn å hevde at postmodernistene *kritiserer* den, vil det kanskje være å si at man distanserer seg fra den. For innenfor postmodernismen er nettopp den nevnte relativiteten en kilde til at man revurderer fornuftens og det nært tilknyttede språkets gyldighet. Forestillingen om fornuft, frihet og fremskritt er det

man innenfor postmodernismen kaller en ”stor fortelling” – den er både normativ og baserer seg på fornuften. I en virkelighet som ikke samsvarer med den tilsynelatende menneskeskapte og relative fornuften, kan man ikke forvente at de normative teoriene er realiserbare.

Flere av de helt sentrale ideene og tankene som har preget vår tid, kan nettopp ses på som store fortellinger. Tendensen er at overgangen fra teori til virkelighet sjelden har foregått problemfritt. Kanskje kan man nettopp se på den moderne tid som en tid der tidligere tiders utopier omgjøres til dystopier? I Storbritannia på 1500-tallet – i det som blir kalt den tidlige moderne tid – skrev statsmannen Thomas More den utopiske romanen *Utopia*. Samfunnet han skisserer i denne romanen baserer seg på prinsipper som man gjerne forbinder med sosialismen – likhet og fravær av eiendomsrett er de viktigste av dem. Da en annen britisk forfatter, George Orwell, i 1948 skrev romanen *1984*, var det nettopp de russiske kommunistenes praktiske gjennomføring av tanker som Thomas More flere hundreår tidligere hadde forfektet, som dannet utgangspunktet. Men denne gangen tok romanen slett ikke form som en utopi. Tvert imot regnes den som dystopisk. Andre aspekter enn dem More hadde trukket frem, ble fremhevet, som fravær av individuell frihet, overvåkning, ulovlig fengsling og undertrykkelse. Også de fascistiske statene i forkant av og under krigen lot Orwell inspirere seg av. Etter sigende skal også Benito Mussolini ha vært svært influert av det utopiske verket til Thomas More.

Tilsvarende er i dag vitenskapelig utvikling ikke bare en kilde til stor velstand. Den danner også utgangspunktet for de store klimautfordringene vi står overfor i vår tid. Der Francis Bacon i sin tid forfektet at man gjennom vitenskapen skulle beherske naturen på samme måte som en mann rådde over en kvinne, ser tenkeren James Lovelock seg nødt til heller å forstå verden som en streng, rettfærdig mor, som kan finne på å straffe menneskene hardt dersom de ikke behandler henne med respekt. Adam Smiths teoretiske økonomiske liberalisme danner, i likhet med vitenskapen, utgangspunkt for velstand og økonomisk vekst, slik intensjonen var. Men i like stor grad uintendert var det at den økonomiske liberalismen kan sies å ha dannet utgangspunktet for dyptpløyende sosiale og økonomiske forskjeller. I dag er fattigdom ikke bare et problem for de fattige. I statsvitenskapen opererer man med det man kaller *det utvidede sikkerhetsbegrepet*, som slår fast at fattigdom i vår globaliserte verden også kan være en trussel for velstående stater. Desillusjon overfor det som en gang var fremskrittstrettede og utviklingsoptimistiske ideer later nesten til å være en drivkraft i den moderne verden.

Det indikerer, slik blant annet postmodernistene mener, at det eksisterer en form for misforhold mellom fornuften og den virkelige verden. Kanskje betyr det at mennesker i den moderne verden nettopp er fremmedgjort fra *sin egen* natur? Den østerrikske vitenskapsmannen Sigmund Freud, psykoanalysens far, skriver blant annet i verket *Ubehaget i kulturen* om hvordan mennesker i moderne samfunn er fremmedgjort sin natur. Freud mener at dette, riktignok først og fremst hva angår undertrykkelse av seksuelle drifter, danner utgangspunktet for nevroser og psykiske lidelser. Fremmedgjorthet fra kulturen er også et helt sentralt tema i modernistisk litteratur, som nettopp forsøker å gi et inntrykk av hvordan mennesker opplever sin eksistens i den moderne verden. I et darwinistisk-biologisk perspektiv kan man kanskje hevde at mennesket befinner seg i en verden helt annerledes enn den vi biologisk sett er tilpasset. Den moderne tids teknologiske triumfer kan dermed anses som den rene motsetningen av fremskritt.

Det er imidlertid mye som tyder på at det nettopp er menneskelig å rasjonalisere verden. Der vitenskapen til dels også i våre dager spiller rollen som en absolutt autoritet som forklarer verden, kan man si at religionen – i mange tilfeller troen på en skapende Gud utenfor vår fatteevne – har tjent den samme funksjonen. Religion, så vel som vitenskapen i dag, er helt vesentlige i den forstand at de gir mennesker svar på metafysiske og eksistensielle problemstillinger. Gitt at de er menneskeskapte og relative produkter, gir de likevel uttrykk for noe av det mest vesentlige og tilsynelatende absolutte ved menneskenaturen, nemlig en hang etter mening.

Mening er nettopp den fremste gjenstanden for de eksistensialistiske og eksistensorienterte filosofene. Trolig med bakgrunn i den samme opplevelsen av relativitet som postmodernistene bygger på, forkastet ateistiske eksistensialistfilosofer som Jean-Paul Sartre og Simone de Beauvoir tanken om at det finnes en mening utenfor oss selv. Meningen måtte man skape selv. Og mennesket – i en relativ verden med tilsynelatende grenseoverskridende egenskaper – var av natur grunnleggende fritt. Ved meningsfulle aktiviteter, særlig gjennom et autentisk liv der man overskred – transcenderte – de gitte forutsetningene (Sartre: faktisiteten, Beauvoir: immanensen), kunne man oppleve mening ved tilværelsen. I etterkrigstiden da Sartre og Beauvoir utviklet sine eksistensialistiske teorier, ga de nye ideene håp. Som en følge av den grunnleggende menneskelige friheten, måtte man ta på seg ansvaret for grusomhetene som var begått under den andre verdenskrigen. Samtidig kunne man legge krigen bak seg, og friheten kunne utnyttes til bedre formål. Kanskje kan man se på disse tankene som en nødvendighet av samspillet mellom menneskenes rasjonalitet og opplevelsen

av verdens relativitet: Selv en sannhet om en usannhet kan være sann og meningsgivende for et rasjonaliserende menneske.

Selv om relativiteten later til å være stor mellom ulike epoker og ulike kulturer, finner man sjelden en svært omfattende relativitet som omfatter ett enkelt samfunn. Med unntak av enkelte postmodernister, er fortsatt fornuften, diskusjonen og vitenskapen høyt aktet blant de aller fleste. Vesentlig er det også, som Kuhn hevder, at normene og reglene for vitenskapelig virksomhet står sterkt innenfor hvert enkelt paradigme. Nærmest så tydelig definerte er de, at det er umulig å bedømme et annet paradigme uten samtidig å være påvirket av ens eget. Selv om paradigmet, jamfør Kuhn, trolig en gang vil bryte sammen, vil den vitenskapelige utviklingen innenfor dette paradigmet, så lenge det eksisterer, utvikle seg i den retning Popper indikerer: Hypoteser vil avkrefte, og innenfor det vitenskapelige paradigmet vil man nærme seg det som i det minste i henhold til paradigmets metode fremstår som sannhet.

Da er det vesentlig hvordan klart definerte sannheter fremstår som meningsfulle overfor det rasjonaliserende mennesket. Forståelsen av fremskrittet later dessuten til i høyeste grad å være påvirket av dem som har definert det gjennom tidene. Hvis mennesker opplever at vitenskapen er en kilde til en forståelse av at verden går fremover, så er fornuften kanskje – uavhengig av dens epistemologiske gyldighet, – nettopp tilknyttet fremskrittet og friheten.

Litteratur:

Grimnes m.fl. (2008) *Tidslinjer 2*, Oslo: Aschehoug

Olsvik m.fl. (2008) *Tid & tanke 2*, Oslo: Aschehough

Rørvik m.fl. (2008) *Historie og filosofi 2*. Oslo: Cappelen Damm